

ÚVOD

Pražské usedlosti jsou určitou zvláštností příměstského osídlení. Protože jde velmi často o stavby postavené při někdejších vinicích, užívá se pro ně někdy i přívlastku viniční.

Pražská předměstí, důležité zázemí města, organicky je doplňující a prožívající s ním vzrůst i úpadek, zasluhují stejné pozornosti jako historické jádro Prahy, neboť zde nalezneme taktéž významné památky, byť jiného charakteru nežli v centru. Dlouhodobé neudržování a nezájem uživatelů v minulých dobách či nedostatek peněz na jejich údržbu přivedly některé tyto objekty na pokraj zkázy. Pokud bychom připustili, aby jejich zánik probíhal i nadále, nebyl by ani obraz Prahy úplný.

DĚJINY PRAŽSKÝCH VINIC

Vinice se v pražském okolí nacházely podle tradice již v 11. století, ale jen jednotlivě a bez větší důležitosti. Roku 1146 je doložena existence vinice V ráji v místech dolní části dnešní zahrady Kinských, ve 13. století máme zprávy o vinicích na svazích Botiče, který byl také zván Vinným potokem, v Košířích a jinde. Za vlády Přemysla Otakara II. došlo k jejich rozšíření, a to zřejmě pod vlivem tehdejšího teplejšího podnebí. V té době byly největšími pozemkovými vlastníky půdy kolem Prahy pražské kláštery, které dostávaly do držby místní vesnice od českých panovníků při svém založení, a dále vyšehradská kapitula a pražské proboštství. Církev sama také v té době vinice zakládala, a místním vínem tak nahrazovala drahé dovážené mešní víno.

Velký zvrat a rozmach pražského vinařství nastal za vlády Karla IV., který dal do Čech přivést révu z Rakouska a Burgundska a nechal jí osázet pražské okolí a oblast kolem Karlštejna. Jeho záměrem bylo viniční podnikání ve velkém rozsahu. Za tímto účelem vydal císař dvě důležitá nařízení, 16. února a 12. května 1358, která prosazovala zakládání vinic v okruhu tří mil kolem Prahy. Každý majitel těchto pozemků musel do 14 dnů od vydání nařízení začít zakládat vinice, nebo – pokud tak nechtěl či nemohl učinit – mohl jejich pozemky disponovat perkmistr, úředník zřízený k dohledu nad vinicemi, který byl oprávněn půdu odevzdat tomu, kdo by se k vzdělávání vinic přihlásil. Kdo by se pak zdráhal uposlechnout, měl být napomenut konšely a obcí Starého Města i perkmistrem. Zakladatelé vinic byli prvních 12 let osvobozeni od nájmu a teprve od 13. roku měli platit desátek a královské

komoře odvádět roční plat, tzv. perkrecht. Vedle této počáteční výhody se vinicím dostalo i trvalé výsady v podobě osvobození (na věčné časy) od ungeltu, zemské berně i jiných povinností.

Podle listu staroměstských konšelů z roku 1359, který byl vydán nepochybně na císařovo přání, byli pěstitelé vinic osvobozeni také od placení městských berní a dávek z viničního majetku. Na obranu proti konkurenci vydal Karel IV. roku 1370 nařízení o zákazu dovozu cizích vín kromě drahých vín vlašských, a to nejprve jen v době od vinobraní až do doby povelikonoční, později v roce 1373 byl zákaz importu rozšířen na celý rok.

Správa nad vinicemi byla svěřena perkmistrovi a perkmistrovským úředníkům a byla velmi přísná. Bez vědomí viničního úřadu nesmělo být užito viniční půdy k jiným účelům, za každý takový přestupek hrozila i ztráta celé vinice. Perkmistr dohlížel na vinice a na jejich vysazování, byl nápomocen při smlouvách majitelů půdy s nákladníky, při převodech pozemků i při sporech o vinice (nákladník si u něj stěžoval na čeled' a vinaři zase žalovali na zkracování mzdy nebo na špatné zacházení). Jeho důležitým úkolem bylo pozdější vybírání perkrechtu. Od počátku disponoval úřední pečeti s obrazem sv. Václava a pod ní vydával listy nákladníkům viničních hor o jejich právních pořízeních.

Perkmistr viničních hor byl podřízen až do roku 1547 Starému Městu. Soudní pravomoc nad vinicemi do třech mil kolem Prahy náležela staroměstským konšelům, a to jak ve věcech práva soukromého, tak i trestního, jejich výsadou bylo i dosazování perkmistra. Tento úřad zastával vždy některý významný staroměstský měšťan.

Při viničním úřadu byly založeny viniční knihy, kam se zapisovaly majetkové změny a převody vinic. Dodnes se nacházejí v Archivu hl. m. Prahy a jsou nenahraditelným zdrojem zpráv o vinicích. Bohužel se nedochovaly zdaleka všechny, některé byly dávno ztraceny, jiné byly v 70. letech 19. století dány tehdejší finanční prokuraturou do stoupy.

Rozkvět vinařství kolem Prahy byl přerušen husitskými válkami. Vinice byly zpustošeny a ležely dlouhá léta ladem. Pražané provedli konfiskaci půdy, která často náležela klášterům nebo uprchlým německým měšťanům. Tuto půdu si částečně ponechali, něco rozprodali i rozdali. Staré Město využilo oslabení panovnické moci a učinilo z perkmistra městského úředníka. V pozdějších dobách pak kolísalo perkmistrovo postavení mezi mocí krále a města, navíc bylo komplikováno snahami Nového Města i Malé Strany, které si také činily nárok na jeho volbu a odvolávaly se přitom na rovnoprávnost pražských měst. Tyto spory byly ukončeny roku 1547, kdy král Ferdinand I. využil porážky

městského odboje a kromě jiného vzal staroměstským všechna práva k perkmistrovskému úřadu. Perkmistr byl od té doby jmenován králem, nicméně stále jím byl některý ze staroměstských měšťanů.

Po husitských válkách byly vinice vcelku rychle obnoveny a nastal jejich další rozvoj v takové míře, že období od poloviny 15. století do začátku třicetileté války lze nazvat zlatou dobou pražského vinařství. Tehdy pražská produkce vína dosahovala přes 60 000 hektolitřů ročně. Rušení vinic se nepovolovalo kvůli poplatku, který z nich plynul do královské komory. Vinice se táhly po svazích Dejvic, Nebušic, nad Břevnovem, Košířemi, Smíchovem a Radlicemi k Vltavě a na jejím pravém břehu kolem Nového Města přes Nusle, Strašnice, Vinohrady a Žižkov a dále přes Libeň do Troje. Při vinicích byly zahrady, sady, chmelnice a skleníky, mezi vinohrady se jen zřídka nacházelo pole. Obliba vína stoupala jak mezi feudály, tak mezi měšťany.

Někteří měšťané viděli ve vinařství dokonce své hlavní zaměstnání, zvětšovali své vinohrady a shromažďovali tak ve svých rukou značný majetek. Také panstvo a duchovenstvo vlastnilo vinice, které byly pak vyňaty z perkmistrova práva a vloženy do zemských desk. Těch však nebylo mnoho, měšťanské vinice již tehdy převažovaly.

Nákladníky, tedy nájemci vinic, byli vesměs příslušníci vyšší a nižší šlechty, úředníci dvorské kanceláře, úřadu nejvyššího purkrabství a jiných institucí, také duchovní osoby, ale asi nejčastěji bohatí měšťané, úředníci městské správy a živnostníci. Jména nákladníků či jejich povolání byla často přenesena na jejich vinice (viz *Názvy vinic*). Velká rozloha vinic vyžadovala i velké množství námezdních pracovních sil a viniční čeleď tak představovala nezanedbatelnou složku pražské chudiny. Vinaři byli ubytováni v chatrčích a domcích na vinicích a velmi často byli nekatolíci. Vinice byly také v pobělohorské době ještě dlouho do 18. století označovány za střediska tajných protestantských shromáždění a útočiště potulných kazatelů. Ač se vinohrady rozkládaly v blízkosti města, stály přece jen stranou od úředního dohledu a netěšily se dobré pověsti. Bylo známo, že se tu provozuje pytláctví, podloudnictví, opilství a také tu docházelo ke rvačkám, kterých se účastnili nejen vinaři, ale i lidé z okolí. Ze všech těchto důvodů byly kolem poloviny 18. století zakázány šenky na vinicích. Na některých stával totiž kromě lisu vinný šenk, kde se hostům podávalo nejen víno, ale i pivo, neboť zásoba vína ne vždy postačovala. Viniční chudina zmizela se zánikem vinic na konci 18. století.

Zatímco po husitských válkách se vinice vzpamatovaly, třicetiletá válka byla pohromou, která znamenala počátek jejich konce. Zchudlé

měšťanstvo nemohlo udržovat drobné viničky, často zcela zpustošené po několikerém obléhání Prahy, a větší pozemkoví vlastníci ztráceli o pěstování vína zájem, protože se už nevyplácelo. Situace byla zkomplikována pobělohorskými konfiskacemi, velká část majitelů odešla do emigrace a jejich půda zůstala neobdělaná. Navíc všeobecný úbytek obyvatelstva způsobil i nedostatek pracovní síly, tedy i viničních dělníků. Vinice začaly být také začleňovány do větších pozemkových celků. Od druhé poloviny 17. století se zde začínají sázet okrasné stromy a zelenina, vinice jsou přeměňovány v pole, místo vína se prosazuje obilí. Do počátku 18. století klesl jejich počet na čtvrtinu oproti předbělohorskému stavu. Část vinic byla zrušena i při výstavbě barokního opevnění Prahy na počátku 18. století. Za této situace přišly války o rakouské dědictví, následované zanedlouho válkou sedmiletou.

Roku 1741 vtrhla do Čech bavorská, francouzská a saská vojska. Francouzi táhli od západu přes Bílou horu na Prahu a obsadili celý břevnovský klášter. 26. listopadu se vojska spojila a zahájila útok na Prahu. Město bylo obsazeno a v jeho okolí tábořilo hlavně francouzské vojsko. V létě roku 1742 přitáhla k Praze rakouská armáda pod vedením Františka a Karla Lotrinského a začala obléhat město. Rakušané se rozložili u Motola, kde byl rozbit hlavní stan, a dále u Hvězdy, Liboce, Veleslavína a Vokovic. Francouzi začali couvat a zakopali se u Andělky ve Střešovicích. 29. srpna zahájili Rakušané silnou palbu na Prahu. Francouzi se obléhání bránili 11 týdnů. Teprve když přitáhla k hranicím na pomoc další francouzská armáda, ustoupili Rakušané od obléhání. Francouzi nakonec opustili Prahu ještě do konce roku 1742. V této době utrpěly nejvíce Břevnov, Střešovice, Motol, Košíře a část Smíchova a zejména místní vinice i stavby na nich. Tehdy také lehla popelem nádherná střešovická Bořkova zahrada.

K dalšímu obležení Prahy došlo na začátku září roku 1744, když do Čech vtrhl pruský král Fridrich II. Opět byl obsazen břevnovský klášter, hlavní stan rozbili Prusové nejprve na Hvězdě, později v Bubenči. Za Petřínem byly vykopány zákopy a z nich bylo ostřelováno město. Po třídní střelbě bylo 16. září dobyt. Rakouská armáda vytáhla Praze na pomoc a Prusové raději z města odtáhli.

Tentokrát nebyla dotčena jen západní příměstská oblast, ale prakticky všechny vsi v pražském okolí.

Další hrozba přišla za sedmileté války v letech 1756–63, když z jara roku 1756 pruský král Fridrich II. opět přitáhl až k Praze a rakouské vojsko vedené Karlem Lotrinským muselo ustoupit do města. Břevnovský klášter již tradičně posloužil jako ubytovna vojska. Prusové zaháji-

li obléhání Prahy a na konci května pro změnu město silně ostřelovali. Až v důsledku porážky u Kolína 18. června opustila pruská armáda zplundrované pražské okolí.

Po všech těchto válečných událostech upadalo pražské vinařství ještě více. Vinná réva se pěstovala stále, avšak již jen na nepatrné původní rozloze. Za těchto okolností ztrácel perkmistrovský úřad na významu, stará středověká organizace se již přežívala a navíc bylo čím dál tím více vrchnostenských vinic vyňato z perkmistrovy pravomoci. Upadající úřad byl nakonec zrušen při josefínských reformách roku 1783. Byl spojen s komorní prokuraturou, což znamenalo, že místo měšťanů jej vykonávali c. k. úředníci.

Vinice zanikly až na nevelké pozůstatky do poloviny 19. století. V meziválečné Praze existovaly pouze dvě vinice, Trojská a Gröbovka. V poslední době ale dochází k částečné obnově vinic. Dvě jsou v Troji, vinice sv. Kláry a Salabka, nově založená roku 1955. Další je známá Gröbovka s rozlohou 1,7 hektaru a roční produkcí 4 000 litrů vína – tato vinice chátrala od konce druhé světové války a byla regenerována roku 1993. Roku 1996 byla obnovena také vinice Máchalka na rozhraní Libně a Vysočan o rozloze 1,8 hektarů a roku 1999 zde bylo vysázeno 10 000 nových keřů révy. Roku 1987 byla také obnovena Arcibiskupská vinice v Modřanech o rozloze 1,1 ha, která byla roku 1929 zničena mrazy a poté osázena stromy.

STAVBY NA VINICÍCH

Vinná réva se pěstovala jen k výrobě vína, přímá spotřeba hroznů byla zcela zanedbatelná. Každý majitel si víno také sám lisoval a stácel, tudíž nezbytnou výbavou každé větší vinice byl lis. Kolem vinohradů vznikaly zídky, někde i vysoké zdi. Na vinicích, které se od 15. století staly oblíbenými (a pokud nebyly neúrodné roky i velmi výnosnými), byla brzy stavěna i další drobná hospodářská stavení a různé boudy na nářadí i k přenocování.

Od 16. století se již začíná proměňovat původní funkce těchto staveb. Ty sice zůstávají, ale jsou upravovány a přestavovány na domy vhodné pro letní pobyt majitele. Takových stavení v této době hojně přibývalo, některá z nich byla známá jako zájezdní hostince při důležitých cestách. Zánik viničního charakteru usedlostí od konce 17. století souvisel s procesem úpadku a zániku pražského vinařství, k čemuž kromě změn v životním stylu obyvatel (větší obliba piva než vína) přispěly hlavně válečné události 40. a 50. let 18. století (viz výše).

Hlavně v 18. století se na mnoha vinicích v okolí Prahy začínají ob-

jevovat výstavnější stavby, letohrádky, patřící často pražským měšťanům. Tento trend se objevuje již po třicetileté válce, kdy na troskách zbořených viničních domů jsou stavěna nová, často honosnější letoviska. Roku 1725 psal perkmistr na vyšší místa hlášení, že „při mnohých viničních jsou skleníky, ovocné zahrady a sady, pro které possessores svým zahradníkům a vinařům domky vystavěli, pěkné obyty, za něž dva tři tisíce dali, a sem že sami chodívají v létě a podzimu na osvěženou, tu požívají potřebného léčení v máji, pijí vody kyselé a jiná lékařství dobrá“.

K regeneraci zničených vinic, které již nebyly tak výnosné a atraktivní jako dříve, přikročilo – jak již bylo řečeno – po válkách kolem poloviny 18. století jen nemnoho majitelů, obnoveny a nově postaveny byly spíše domy. Sice se stále mluví o viničních a viničních domech, avšak jiná rostlinná výroba zcela převažuje. K domům začaly být přistavovány hospodářské objekty (sýpky, chlěvy, konírny), získaly tak charakter skutečné usedlosti. Od venkovských statků se liší zejména výstavností hlavní obytné budovy, která často zůstala letohrádkem majitele. Charakter vysloveně venkovského dvorce mělo jen málo usedlostí.

Jelikož parcely měly nepoměrně větší cenu než objekty, které na nich stály, nejsou zpravidla v trhových knihách uváděny. V kupních smlouvách či jiných listinách se vždy nejprve hovoří o vinici a poté následuje často jen nepatrná zmínka o dalším příslušenství, domu či stavbě. Proto je také tak obtížné zjistit dobu vzniku jednotlivých usedlostí. Nicméně Tereziánský katastr uvádí, že na většině větších vinic stálo obytné stavení, obvykle pro vinaře. Ovšem také zde často nacházíme poznámku, že vinice je po válkách zničená.

Devatenácté století přineslo čilý stavební ruch. Tomuto vývoji se nevyhnuly ani některé usedlosti a stávaly se sídlem menších podniků, provozoven, cihelen a dílen (např. Juliska), a to nejen spojených se stavebnictvím, ale i s potravinářským průmyslem (Miranka, Zvonařka aj.). Kolem poloviny 19. století bylo však celé pražské okolí stále ještě poseto do několikakilometrové vzdálenosti více než dvěma stovkami usedlostí, mlýnů, výletních hostinců a samot, obklopených zbytky vinic, sadů a zahrad.

Druhá polovina 19. století s sebou přinesla podstatné zrychlení postupu urbanizace pražského okolí. Dříve živelnému růstu obcí byl dáván řád zpracováním územního plánu, který určoval trasy a šířky ulic, využití pozemků aj. Územní plány pamatovaly i na místa pro tovární čtvrti a dělnické bydlení (Mrázovka). Domky byly jednoduché,

nicméně skýtaly často vyšší standard bydlení než běžné nájemní domy, budované často jen spekulativně.

Největší část usedlostí zanikla jako nutná oběť růstu Prahy, a to již od konce 19. století (Vinohrady, Žižkov). Některé, hlavně žižkovské usedlosti, se staly obětí komunikačních potřeb města – zmizely při výstavbě Hlavního nádraží a nákladového nádraží. Na druhou stranu právě v této době obce vykoupily a zpřístupnily některé vily, letohrádky a zahrady usedlostí (Klamovka, Santoška, Gröbovka). Ve 20. století došlo ke zboření dalších usedlostí při budování nových a rozšiřování starších komunikací (např. Malovanka, Jetelka), při výstavbě sídlišť (Stírka), rozšiřování domovní zástavby (Laurová) nebo i kvůli havarijnímu stavu (Měchurka).

Pro zemědělské účely je dnes využíváno jen minimum usedlostí, neboť zemědělský provoz je v souvislosti s rozvojem města postupně znemožňován a rychle vytlačován. Většina je jich obývána nebo užívána jako sklady a kanceláře, či slouží jiným nevýrobním a neziskovým organizacím (např. Hanspaulka, Bertramka). Dávno však již nemají charakter letního bytu. Pokud však slouží reprezentačním účelům jako např. Hadovka nebo Sluncová, jsou udržované a stále připomínají zámečky či letohrádky.

I při zběžném pohledu na různé pražské usedlosti a dvorce je patrné, že výběr místa pro stavbu nebyl dán často pouze nejvýhodnějším spojením s pozemky či jinými čistě praktickými hledisky, ale že bylo přihlédnuto i k umístění objektu v krajině. Výraznými dominantami dodnes zůstalo už jen několik usedlostí, poněkud v Troji a na Strahově, nicméně stále si lze představit, jak asi působila taková dejvická Beránka před tím, než bylo zastavěno okolí, nebo libeňská Kolčavka, která se později ocitla mezi železničními násypy. Takových příkladů bychom našli nespočetně.

Všechny dvorce v podstatě zachovávaly jeden dispoziční typ. Na přibližně pravoúhlém pozemku stály proti sobě obytné a hospodářské budovy (chlévy, sýpka) a prostor byl uzavřen z jedné strany stodolou a z druhé branou do dvora. Jednotlivé stavby bývaly propojeny buď dalšími hospodářskými budovami nebo zdí a tvořily uzavřený celek. Tato základní dispozice byla dodržována jak u drobných usedlostí (Císařecká v Libni), tak i u mohutných dvorů (Křižovnický dvůr v Hloubětíně). Z mnoha usedlostí se však dochovala pouze obytná budova, po hospodářských stavbách nejsou již dávno ani památky, takže zde tuto dispozici samozřejmě najít nemůžeme (zejména u dejvických usedlostí).

PRAŽSKÁ PŘEDMĚSTÍ

Pokud si prohlédneme seznam pražských příměstských usedlostí, objevíme asi pět oblastí, kde bývaly usedlosti doslova nahuštěny a taky se jich tu nachází 85% z celkového počtu zpracovaných hesel. Je to oblast Smíchova a Košíř a lze sem zahrnout i přilehlé Jinonice a Radlice (dohromady kolem 25%), dále oblast Břevnova a Střešovic (8%), Dejvic a Nebušic (19%), Libně a Troje (17%) a Vinohrad a Žižkova (19%). O těchto lokalitách se proto nyní stručně zmíníme v souvislosti s usedlostmi a vinicemi.

SMÍCHOV, KOŠÍŘE

Vinná réva se v této oblasti pěstovala od středověku. Za Karla IV. došlo k rozšíření vinic a po roce 1450 se prý vinohrady táhly po celé petřínské stráni. Většina vinic a polností na Smíchově i v Košířích patřila v předhusitské době církvi, nejvíce kartuziánskému klášteru za Újezdskou branou (Smíchov) a svatojiřskému klášteru na Pražském hradě (Košíře). Za husitství zabrala tento majetek pražská obec, rozdělila jej a pronajala či prodala jednotlivým měšťanům.

Po třicetileté válce byly mnohé smíchovské i košířské vinice proměněny ve štěpnice, zahrady, louky a pole, z viničních lisů se staly barokní usedlosti buď jako hospodářské statky, nebo zahradní rezidence pro letní pobyt pražských měšťanů. Od 17. století se tu budují letohrádky a zahradní vily. Vznikají tu velké pěstěné zahrady, v mnoha případech šlechtické, jako např. Portheimka, Demartinka či Klamovka. Tento vývoj vrcholí pak na přelomu 18. a 19. století, kdy se pod vlivem romantismu probouzí zájem o přírodu a trvá až do zprůmyslnění Prahy a jejího okolí ve druhé polovině 19. století. Smíchov měl – bohužel – příhodné podmínky pro industrializaci. Textilní továrny tu vznikaly již v první čtvrtině 19. století. Pozemkoví spekulanti se pak od 80. let 19. století rychle zmocňovali bývalých zahrad a vinic po měšťanských i šlechtických majitelích, kteří již ztráceli zájem o pustnoucí objekty. Území se tak změnilo ve směs továrních budov, dvorů a pavlačových domů.

Po postavení Palackého mostu na konci 70. let 19. století přikročila obec k úpravě břehu jižně od Újezda a rychle započalo i zastavování nového nábřeží a přilehlého prostoru. Nová zástavba se šířila dál, a tak se tato oblast proměnila z průmyslové zóny na obytné bloky nájemních domů s parky na náměstích. Ze starší zástavby zůstala jen Portheimka, v roce 1891 byl zbořen i starý kostelík sv. Filipa a Jakuba na Arbesově náměstí. Textilní továrny v jeho okolí již dříve vyhořely a jejich provoz nebyl obnoven. Průmysl však na Smíchově zůstal, jen se

přesunul do blízkosti nádraží a ke křižovatce Anděl a také se změnil z textilního na strojírenský a potravinářský. Nicméně Smíchov nebyl zastavěn tak kompaktně po celé ploše jako Vinohrady, a tak vlastně tehdy zanikly jen usedlosti v jeho východní části.

Svahy košířského údolí jsou dosud relativně málo zasaženy stavebním ruchem a dodnes tu najdeme dominanty usedlostí v podobě z přelomu 18. a 19. století, jako např. Kotlářku, Šmukýřku, Bulovku, Cibulku.

BŘEVNOV, STŘEŠOVICE

Údolí potoka Brusnice nedaleko tzv. Strahovské či Říšské brány nepatřilo kupodivu břevnovskému klášteru, ale svatojiřskému klášteru na Pražském hradě. Oblast se dříve nazývala Tejnec a tento název se později přenesl na ves Tejnku, dnes součást Břevnova. Nelze stanovit dobu, kdy svatojiřský klášter území získal, ale bezpochyby patřilo k nejstaršímu majetku kláštera. Ve 14. století vznikaly na jižních svazích vinice, svatojiřský klášter pro ně zůstal vrchností a trhové smlouvy se vkládaly do knih svatojiřské jurisdikce.

Za třicetileté války místní usedlosti značně utrpěly, neboť byly z tohoto hlediska neobyčejně nevhodně situovány (např. obléhání Švédů roku 1648 bylo vedeno z této strany). Totéž platí o válkách kolem poloviny 18. století.

V břevnovském údolí bývalo kromě benediktinského kláštera několik vesnic. S areálem kláštera sousedila po východní straně ves Břevnov, po jižní straně zmíněná ves Tejnka (dnes oblast kolem hostince U Kaštanu). Od Břevnova k Praze se táhla mezi poli silnice, přičemž jediným větším objektem byl benediktinský hospodářský dvůr Závěrka, jehož umístění připomíná dnes již jen název ulice. Až po polovině 17. století vznikly ve východní části Břevnova větší předměstské usedlosti a letohrádky (Kajetánka, Petynka, Schleiferka).

Střešovice, původně nazývané Třešovice, byly do poloviny 12. století majetkem českých knížat, poté Strahovského kláštera, který o ně přišel za husitství a získal je zpět až po roce 1620. Vinice zde vznikaly na jižní straně zvané později Malé Střešovice (Střešovičky), větší usedlosti tu však nevznikly. Od poloviny 19. století vytvořily Střešovice a Střešovičky jednu politickou obec.

DEJVICE, NEBUŠICE

Řada dejvických usedlostí náležela pražskému proboštství, které zde mělo svůj dvůr s polnostmi a lesy, další významná část patřila Strahovskému klášteru. Oblast šáreckého údolí byla nazývána Újezdec v Šárce,

později zobecnělo pojmenování Šárka. Na potoce protékajícím Šáreckým údolím vzniklo také mnoho mlýnů.

Dejvická jižní stráň byla zřejmě nadmíru příznivá pro pěstování vinné révy, neboť vinice zde byly zakládány v hojném počtu od 15. a hlavně v 16. století. Na území historických Dejvic bylo v roce 1620 asi 130 vinic. Za třicetileté války jejich počet klesl, docházelo také ke slučování vinohradů ve velké vinice, které však začaly být osazovány jinými plodinami než jen vinnou révou. Roku 1673 zde bylo napočítáno již jen kolem 50 vinic.

Na mnoha z nich také vznikly lisy a z nich se vyvinuly viniční usedlosti, z velké části zachované dodnes, i když často přestavěné. Oblast Dejvic se totiž začala zastavovat až po roce 1922, kdy byly vypracovány stavební plány, které ovšem respektovaly původní usedlosti, a tak v té době zanikla pouze usedlost Santinka. Po roce 1945 pak zmizely Juliska, Štáhlavka a Paťanka.

V Nebušicích se kolem poloviny 17. století připomínají tyto usedlosti: Beránka, Malá Beránka, Špendlíkářka, Kuliška, Meskomynka, Mečířka, později Jenerálka, Rohovnička, Truhlářka, Gabrielka, Velká a Malá Pachmanka. Roku 1854 k Nebušicím patřily vinice Malá a Velká Pachmanka, usedlosti Šubrtka, Gabrielka, Truhlářka a Černý jehněčí dvůr. I zde je tedy patrný pokles počtu usedlostí.

LIBEŇ, TROJA

Libeňské stráně a vrchy byly pojmenovány Libušín, Vrch zámecký, Okrouhlík, Labuťka, Hájek, Balaběnka, Sluncová, Vítkov a Ládví. Pokračování svahu Labuťky k Proseku se později nazývalo Soví vrchy, které tvořily dále stráň zvanou Podviní. Pod Vítkovem začínala Sluncová, která se táhla k Vysočanům a dále protějším svahem Balaběnkou pokračovala až ke Špitálskému poli.

Vinice tu začaly vznikat ve větší míře po nařízení Karla IV. z roku 1358 o zakládání vinic v okruhu tří mil kolem Prahy. I libeňské vinice podléhaly zpočátku úřadu perkmistra hor viničních, avšak od poloviny 16. století je spravovali úředníci libeňského panství. Zálžitosti týkající se vinic byly zapisovány do zvláštních viničních knih. Nejvíce vinic vzniklo při Vltavě na jižní straně v oblasti zvané Malé Holešovice či Holešovicky, neboť stály naproti Holešovickým přes řeku.

Ves náležela až do poloviny 17. století nejruznějším pražským měšťanům, nižším i vyšším šlechticům a v roce 1662 ji koupilo Staré Město. Místní zámek se stal majetkem Staroměstských a sloužil později jako letní sídlo pražských primátorů.

V Libni bylo v 17. století na celém panství 97 vinic. Také zde se projevilo neblahý vliv třicetileté války i válek o rakouské dědictví kolem poloviny 18. století, např. když byl za pruského obležení vyplněn libeňský statek. V souvislosti s celkovým úpadkem vinic i zde dochází k jejich úbytku a mnohé jsou měněny na hospodářské živnosti. Na počátku 19. století se z mnoha libeňských vinic udržely pouze čtyři – Kopytářka, Šedivá, Bulovka a Císařská, v roce 1895 tu existovala už jen jedna.

Ze zdejších usedlostí se stávaly letohrádky (Balabenka) a Libni se nevyhnulo ani zprůmyslnění ve druhé polovině 19. století, takže některé byly proměněny na továrny (Bulovka, Košinka), jiné zanikly (Francouzská či Skořábka). Později se staly většinou obětmi nových komunikací a železnice (Balabenka).

Ves Zadní Ovenec, tedy dnešní Troja (Předním Ovencem byla zvána dnešní Bubeneč), bývala majetkem premonstrátského tepelského kláštera. Také trojská jižně orientovaná stráž se od 14. století začala pokrývat vinicemi, a to zvláště v 16. století, kdy ves drželo Staré Město a staroměstským měšťanům patřily zdejší vinohrady. Osud Zadního Ovence značně ovlivnila výstavba zámku, provedená ke konci 17. století tehdejším majitelem hrabětem ze Šternberka. Zámek byl pojmenován podle antické Troje a toto jméno se přeneslo i na ves. Kolem zámku vzniklo hospodářské zázemí, statky a dvory, a nad ním a východním směrem od něj se vyvinulo také několik samostatných viničních usedlostí. Jelikož Troja zůstala dosud poněkud stranou rozsáhlejší výstavby, zachovaly se tu až na čtyři (Havránka, Kynclovka, Šutka a U lisu) všechny staré usedlosti.

VINOHRADY, ŽIŽKOV

Podle Tomkova *Dějepisů města Prahy* byla na konci 14. století celá oblast na východě nově založeného Nového Města až k poslední stráni Žižkova posázena révou. Z Horské brány (na konci Hyberské ulice) vedla cesta, u které – hned jak se vyšlo z města – byla v místech dnešního nádraží jáma, kde se kopal písek. Cesta se brzy dělila na silnici k Olšanům, silnici ke Kutné Hoře a cestu k Vinohradům. Při všech těchto cestách byly vinice a zahrady. Před Poříčskou branou, kde dnes leží Karlín, byla rovina táhnoucí se až pod příkrou severní stráž Vítkova, která náležela křižovníkům s červenou hvězdou čili špitálu u mostu pražského. Proto se tato oblast nazývala Špitálským polem. Také zde se nacházely částečně vinice a zahrady, poněvíc však pole.

Na místě dnešního Žižkova a Vinohrad stály až do roku 1849 pouze

viniční usedlosti, které představovaly tzv. Viniční hory s vlastní jurisdikcí, netvořily však nikdy obec. Původně měly být po roce 1848 jejich pozemky rozděleny a připojeny k sousedním obcím, ale nakonec roku 1849 vznikla samostatná katastrální obec Vinohrady, která byla v roce 1875 rozdělena na Vinohrady I. díl a II. díl – roku 1877 byl I. díl nazván Žižkovem a II. díl Královskými Vinohrady (v roce 1879 byly povýšeny na město).

Stavební ruch se rozvinul nejživěji v severní části, na současném Žižkově. Vinohrady měly např. proti Smíchovu to štěstí, že jejich území nebylo příliš vhodné pro zakládání továren, neboť poblíž nebyl vydatný zdroj vody, a tak zde vznikla jen řada menších podniků. Po roce 1870 však zabralo velkou část prostoru mezi usedlostí Smetankou a Černokosteleckou a Olšanskou silnicí nádraží Františka Josefa.

Nová obec se tak uplatnila spíše jako obytné a rekreační teritorium. Výletními místy Pražanů se staly zahrady za Koňskou, Novou i Žitnou branou, jako Kanálka či Pšrosska, stejně jako kavárny a restaurace (Kravín). Bylo tu také několik arén (Komotovka).

Vinice s dvorci ale zanikaly v této oblasti už od konce 18. století a široké bytové výstavbě od 80. let 19. století pak ustupuje jedna vinohradská usedlost za druhou. Z původních několika desítek jich na přelomu 19. a 20. století zbylo už jen patnáct. Přibýly k nim ovšem výstavné vily, budované na jejich místě (Gröbovka, Kozačka, Orlová).

Mizení zahrad se obec snažila nahradit nově založenými sady. Prvním vinohradským sadem byl sad na dnešním náměstí Míru, později vznikly Růžové sady, dnešní sady Svatopluka Čecha, a Bezručovy sady. Z části Kanálky, Saracinky, Kuchyňky a Švihanky vznikly pak roku 1901 Riegrovy sady. Roku 1905 byly zpřístupněny i Havlíčkovy sady pod Gröbovkou.

Dodnes se z vinohradských usedlostí dochovaly kromě Vondračky pouze Švihanka, ovšem ve 30. letech 20. století radikálně přestavěná, dále Zvonařka, upravená v uzenářský závod, a část ohradních zdí se vstupní branou usedlosti Vozové. Na Žižkově zůstala jediná Parukářka, ale také již upravená. Zvonařka a Parukářka jsou začleňovány do nové bytové výstavby.

JMÉNA VINIC A USEDLOSTÍ

Zvláštní kapitolou jsou názvy pražských viničních usedlostí, které znějí často velmi podivně a někdy i doslova záhadně. Často byly použity i při pojmenování okolních ulic, náměstí, sadů či vilových čtvrtí. V oblasti Dejvic byl vytvořen celý systém uličního názvosloví podle

vinic (k pojmenování ulic blíže *Pražský uličník*, citace viz seznam literatury).

Některá jména vznikla již ve 14.–16. století (Folimanka, Cibulka) a nikdy se neměnila, jiné vinice a usedlosti vystřídaly několik označení (Fišerka). Mnoho názvů bylo vytvořeno poměrně pozdě, až na konci 18. století, v 19. století již ke změnám docházelo zřídka. Je zajímavé, že některá jména třeba již dávno neexistujících usedlostí se udržují i jako názvy zastávek stanic městské hromadné dopravy, zejména tramvají (Ohrada, Brentová) i metra (Palmovka).

Kromě nově postavených vil kolem poloviny 19. století bylo jméno vztahováno nejprve na vinici a teprve později na dům. Názvy usedlostí byly odvozeny buď podle polohy, nebo podle majitele, statky a mlýny pak dostávaly téměř pravidelně přívlasky podle majitelů (Fuchsův statek, Hendlův dvůr, Horův mlýn, Křižovnický dvůr). Podle polohy (Vysoká, Homolka, Okrouhlík), v souvislosti s okolím či pěstovanou plodinou (snad Jabloňka, Chmelnice) nebo také účelem stavby (Landhauska) nebylo pojmenováno mnoho usedlostí, nesrovnatelně větší část jich přijala jméno v souvislosti s některým majitelem, a to buď podle jeho příjmení (Beránka, Bubáková, Kobrová), křestního jména (Juliska, Klimentka, Liborka) či predikátu (Kundratka), nebo podle povolání (Barvířka, Cihlářka, Pernikářka, Doktorka) či úřadu držitele (Kanclířka). Často ovšem docházelo ke zkomolení (Duchonská, Fialka) či jiným chybám (špatný překlad jména majitele, např. Hadovka). U několika usedlostí není dosud objasněn původ názvu (Bezovka, Hrachovka, Prkénka) a lze jen hádat, jak ke svému jménu přišly.

UŽÍVANÉ MÍRY

Užívání měř a vah bylo v minulosti neobyčejně rozmanité. Pro měření viniční půdy bylo v zásadě užíváno plošných měř – strych čili korec, měřice, jitro a sáh. Pod názvy těchto měř ovšem najdeme nespočetné množství rozměrů – podle toho, zda se jednalo o tu či onu míru kouřimskou, berounskou atd. Všeobecně lze říci, že pro měření viniční půdy byl zprvu užíván tzv. viniční strych, později vídeňský či dolnorakouský korec ve stejné výměře, jitra tzv. rakouská a sáh tzv. vídeňský. Ve druhé polovině 18. století se začaly uplatňovat centralistické tendence vídeňské vlády a jejich projevem bylo i zavedení vídeňských měř a vah. Tehdy začala být v souvislosti s vinicemi užívána jitra.

Strych byl stejně jako korec užíván původně jako dutá míra. Původ těchto plošných měř spočívá v tom, že se jednalo o plochu, jež byla oseta takovým množstvím osiva, které se vešlo do této duté míry. Vinič-

ní strych se jako plošná míra ustálil na 0,2877 ha, později užívaná jitra představovala jeho dvojnásobek, tedy 0,5754 ha. Měřice zase byla třetínou jitra, tedy 0,1918 ha. Nejmenší užívanou mírou byl sáh, který měřil 3,6 m².

EDIČNÍ POZNÁMKA KE SLOVNÍKU USEDLOSTÍ

Současný stav usedlostí je jen torzem stavu kolem poloviny 19. století, který zachycuje slovník. Seznam usedlostí vychází ze soupisu již dříve zpracovaného L. Fialovou a uveřejněného již v roce 1973 ve sborníku *Acta Universitatis Carolinae (Charakteristiky pražských příměstských usedlostí a jejich vývoj*, citace viz seznam literatury), který obsahuje pražské příměstské usedlosti a stavby mající charakter předměstské vily, jak byly zachyceny na mapách v polovině 19. století, a dále některé samoty. Tyto samoty byly ovšem zčásti v této knize pominuty, neboť se v některých případech jednalo o vcelku nevýznamné stavby, ke kterým ani nebylo možné najít podrobnější historické prameny či jiné podklady pro jejich dějiny (např. samota Na Slepíčárně v Podolí nebo Na Růžku v Dejvicích). Naopak zařazeny byly selské usedlosti, které jsou dnes památkově chráněny a leží na území současné Prahy (např. Hloubětínské, Vokovické či Veleslavínské usedlosti aj.).

Charakter velkých hospodářských usedlostí měly také volně stojící zájezdní hostince, vybavené často i dvorem, stájemi a chlévy (např. Bílý Beránek v Motole), do seznamu byly zařazeny některé známé příměstské hospody (např. Na Slamníku), ke kterým náležely v dřívější době polnosti či vinice, zmíněny jsou i výletní hospody, které vznikaly v oblíbených rekreačních a výletních částech Prahy, např. v Šáreckém údolí.

Co se týče mlýnů, jsou zařazeny spíše výběrově, v podstatě jen ty, jejichž mlýnská funkce dávno zanikla a jež byly přestavěny na hospodářské usedlosti nebo restaurace. Zde bych odkázala na podrobnější publikaci Josefa Klempery *Vodní mlýny v Čechách III, Praha a okolí*.

Také zde nenajdete jednotlivé vinice, na kterých se nedochovala, alespoň do poloviny 19. století, usedlost (jedinou výjimku představuje Bořkův letohrádek ve Střešovicích). Takový soupis by obsahoval jména stovek vinic, které kdy kolem Prahy existovaly. Pokud se dodnes dochovaly v názvech ulic, a to i dřívějších nebo zaniklých, odkazují zde na publikaci *Pražský uličník* (citace viz seznam literatury), kde lze ke každé takové vinici nalézt základní historické údaje. Pokud se jedná o oblast Dejvic, Bubenče a Šárky a Královských Vinohrad, odkazují na velmi obsáhlé dílo F. Vacka o dějinách vinic v těchto částech Prahy (citace viz

seznam literatury), na Vinohradech však jen pro období do 16. století.

Seznam zachycuje usedlosti, které ležely vně městských hradeb, tedy mimo vnitřní historickou Prahu (Staré Město, Nové Město, Josefov, Malá Strana, Hradčany), pouze s jedinou výjimkou, kterou je vinice Nebozízek.

Kniha obsahuje celkem na 360 hesel, z toho asi 25 objektů je označeno jako bývalé, tj. takové, které byly razantně přestavěny nebo z nich dnes zbývají trosky a zříceniny, ostatní hesla představují z poloviny zaniklé a z poloviny stojící objekty. Drtivou většinu tvoří usedlosti (cca 285 hesel), dále jsou to dvory a statky (cca 30 hesel), mlýny (cca 14 hesel), hostince (cca 12 hesel), vily (cca 10 hesel), letohrádky (cca 5 hesel) a samoty (4 hesla).

Nejvíce staveb bylo zjištěno na Smíchově (71), v Dejvicích (49), v Libni (41), na Vinohradech (32), na Žižkově (27), v Troji (17), v Břevnově (14), v Košířích (10), v Nebušicích (10), ve Střešovicích (9) a v Nuslích (7). V ostatních katastrálních územích lze usedlosti vesměs spočítat na prstech jedné ruky.

U každé usedlosti je uvedeno současné číslo popisné a současný katastr. Pokud ležela dříve na území jiného katastru nebo měla i jiné číslo popisné, což většinou souvisí, je to vždy výslovně uvedeno. Katastrální hranice podléhají bohužel celkem často změnám. Největší vliv to mělo na usedlosti v oblasti Smíchova, Košíř, Radlic a Jinonic, kde došlo k posunu hranic na východ a na jih, takže některé odjakživa smíchovské usedlosti se ocitly v Košířích (Měchurka, Božinka, Šmukýřka), radlické v Jinonicích (Vysoká) či jinonické v Košířích (Bulovka). Podobně se dostaly některé nebušické usedlosti do Dejvic (Jenerálka). Smíchovská Kneislovka, Spiritka a Hybšmanka leží dnes oficiálně na území Břevnova. Na vltavském pravobřeží došlo ke sjednocení Malých Holešovic či Holešoviček s Libní a usedlosti ležící v této oblasti, tedy dole při Vltavě (Pelc-Tyrolka, Kindlovka, Zedníková), dostaly nová, pochopitelně vyšší libeňská čísla popisná (původní čp. se pohybovala mezi 100–150, nyní mají čísla v rozmezí 740–780).

Jak již bylo řečeno, se změnou katastru dostaly usedlosti také jiné číslo popisné, jelikož jejich stávající bylo většinou již v novém katastru obsazeno. Tak se stalo, že dnes mají některé objekty vysoká čísla popisná, ač jsou velmi staré, např. Jehněčí dvůr či Jenerálka. Navíc v současnosti mají čísla popisná některých zaniklých objektů zcela nové budovy, které byly postaveny po likvidaci starých usedlostí. Někdy stojí na jejich místě, někdy ale úplně jinde (např. čp. žižkovské Boudečky převzal dům stojící o několik set metrů dále).

Co se týče památkové ochrany, je u každé usedlosti, pokud je památkově chráněna, uveden rok jejího zápisu do seznamu nemovitých kulturních památek. První oficiální seznamy těchto památek vznikly v roce 1964, takže jako nejstarší rok zápisu je uveden právě tento rok. Některé památky byly ovšem chráněny již dříve.

Slovník je řazen abecedně, u každé usedlosti je uveden její stávající katastr, v závorce pak pro jednodušší orientaci územní členění na Prahu 1–10. Následuje číslo popisné, pokud chybí, usedlost je neměla nebo je nelze zjistit. U budov, které dodnes existují nebo jsou označeny alespoň jako bývalé, tj. jsou razantně přestavěny či stojí na pokraji zániku, následuje ještě přesná adresa, tedy ulice a orientační číslo. U zaniklých usedlostí, tj. takových, ze kterých nezbylo vůbec nic nebo na jejich místě stojí nesouvisející novostavba, najdete bližší lokalizaci v textu. Hesla typu Dolní Palata, Nová Balabenka apod. hledejte vždy pod podstatným jménem, tedy Palata Dolní, Balabenka Nová atd.

Většina fotografií zachycuje současný stav usedlostí a dvorů. Menší část představují historické fotografie z Archivu hl. m. Prahy, tyto jsou označeny v popisce (*Foto AMP*) a jedná se zejména o zaniklé budovy.

Závěrem bych chtěla poděkovat paní Jarmile Tomkové, jejíž knížka *Pražské usedlosti a vinice*, která vyšla jako soukromý tisk v roce 1995, dala podnět ke vzniku této publikace.